

De ideologische impasse van Gorbatsjov

Ger Verrips bespreekt:

Anatoly S. Chernyaev, *My Six Years with Gorbachev*, Pennsylvania State University Press, 2000.

Tien jaar geleden zakte het staatsbestel van de Sovjetunie ineen en waren de hervormingen in het kader van de 'perestrojka' die Michael Gorbatsjov voor ogen stond voorgeoed van de baan.

De laatste algemeen secretaris van de Communistische Partij van de Sovjetunie ontving, nadat hij de beschikkingen over de opheffing van de Sovjetstaat had ondertekend en zijn macht en zijn privileges moest prijsgeven, uit alle delen van de wereld persoonlijke boodschappen met bemoedigende woorden van lof en waardering voor zijn bijdrage aan de inmiddels vreedzamer internationale verhoudingen. Van de Amerikaanse president Bush sr. en de Britse premier Major en hun voorgangers Reagan en Thatcher, van regeringsleiders als kanselier Kohl en president Mitterand en vele anderen, terwijl ook de media en de publieke opinie in het Westen vrijwel unaniem positief over hem oordeelden. In eigen land verliet hij het politieke toneel echter roemloos, als weinig meer dan een politieke paria. Geen van de leiders van de nieuwe republieken die uit de USSR voortkwamen nam nog notitie van hem – hij werd geruime tijd zelfs in het ongewisse gelaten over zijn recht op een inkomen. Ook voor de media en het publiek was hij lucht.

Dit sterke contrast tussen de waardering in het buitenland en de afkeer en onverschilligheid in eigen land, dat zich al enige jaren aftekende, heeft in het Westen doorgaans niet veel meer dan verbazing gewekt. De algehele conditie van het Sovjetimperium in de laatste decennia van haar bestaan, noch de onverwacht snelle ineensstorting ervan zijn echter te begrijpen zonder inzicht in de achtergronden van Gorbatsjovs falen in de binnenlandse politiek.

Ontgoochelde medewerkers

Weinigen hebben er meer opheldering over kunnen verschaffen dan Gorbatsjovs naaste persoonlijke adviseurs en medewerkers: Alexander Jakovlev en Anatoli Tsjernjaev.

De eerstgenoemde was een kritische partijman die tijdens het regiem van Brezjnev werd weggevoerd naar de Sovjetambassade in Ottawa. Toen Gorbatsjov in het Politiek Bureau van de CPSU nog slechts verantwoordelijk was voor de landbouw en een bezoek aan Canada bracht, wist Jakovlev hem er in vertrouwelijke contacten van te overtuigen dat de zelfingenomen propagandaverhalen over de situatie in de Sovjetunie gevaarlijk misleidend waren en het beter was opener en eerlijker te worden over de werkelijke stand van zaken in de Sovjet economie en de groeiende achterstand ten opzichte van het Westen. Jakovlev werd later door Gorbatsjov in zijn staf opgenomen – hij geldt als de vader van 'glasnost', wat stond voor meer openheid en eerlijkheid over de toestand in de wereld en in de Sovjet-maatschappij. 'Glasnost' werd de belangrijkste vernieuwing in

B O E K E N

de Sovjetsamenleving die onder Gorbatsjov werd ingevoerd.

Tsjernjaev, werkzaam in de Internationale Afdeling van de CPSU, een intellectueel en cultureel ontwikkelder partijfunctionaris dan gebruikelijk was, werd door Gorbatsjov, toen deze eenmaal de hoogste functie in de Sovjetpartij had bereikt, aangetrokken als persoonlijk medewerker en vertrouwensman. Dit met het oog op de fundamentele wijzigingen die hij in de buitenlandse politiek beoogde en tegen grote weerstand in eigen rijen moest zien door te zetten. Hoewel Tsjernjaevs memoires vooral zijn gewijd aan de voorbereidingen, verwikkelingen en resultaten van Gorbatsjovs koerswijzigingen op het internationale terrein – met weinig nieuws dat van belang is – werpen de informatie die ze bevatten over Gorbatsjovs positie in het Politiek Bureau van de CPSU en de wijze waarop hij op dat vlak opereerde veel licht op onmiskenbare zwakten van de laatste en nog altijd meest competent ogende leider in de historie van de Sovjetstaat.

Tsjernjaev schetst Gorbatsjovs optreden vanuit bewondering voor diens uitzonderlijke politieke moed. Al besteedt Tsjernjaev nauwelijks aandacht aan factoren die de leiders van het Sovjetregiem dwongen tot een koerswijziging in de internationale politiek – de toenemende achterstand in techniek en wetenschap en de al inefficiënter planeconomie in vergelijking met het Westen –, hij geeft wel de waterscheiding aan met de voorgaande periode toen het optreden van de Sovjetunie in de internationale arena achtereen-

volgens door Stalin, Chroesjtsjov en Brezjnev werd bepaald: 'Dankzij Gorbatsjovs inspanningen werd de Sovjetunie daadwerkelijk een vreedzaam land'. Dit oordeel loopt parallel met de waardering van de regeringsleiders van Westelijke landen voor de ommekeer in de buitenlandse politiek van Moskou. Tsjernjaev stemt ook in met wie Gorbatsjov zien als een doorslaggevende factor in het voorkomen van het uiteenvallen van de Sovjetunie in een nachtmerrie van 'honderd Joegoslavië's' waarin ook kernwapens beschikbaar waren.

In de beschrijving van Gorbatsjovs opstelling in de partijtop en de binnenlandse politiek loopt de aanvankelijke geestdrift van Tsjernjaev echter uit op ontgoochelingen en verbittering. De pogingen van deze kroongetuige om op dit punt tot kritische analyses te komen zijn in de memoires weliswaar niet als zodanig geordend, maar ze geven overtuigend aan waar de hoofdoorzaken van Gorbatsjovs falen in eigen land moeten worden gezocht.

Ideologie en privileges

De planeconomie in de Sovjetunie werd georganiseerd in 1930. De eerste pogingen tot noodzakelijke verbeteringen en aanpassingen aan nieuwe technieken en maatschappelijke behoeften waren in de jaren vijftig, zestig en zeventig telkens weer blijven steken in weinig effectieve halve maatregelen. Gorbatsjov zag in dat veel fundamentele wijzigingen in beheer en management werden vereist en ruimte moest worden geschapen voor persoonlijk initiatief en persoonlijke aansprakelijkheid. Hij

ontweek echter het debat dat in daarbij betrokken kringen al gauw op gang kwam over de vraag of dergelijke hervormingen nog waren te rijmen met de 'heilige koeien' van het 'socialisme' dat de CPSU tot stand zei te hebben gebracht.

Tsjernjaev schrijft dat Gorbatsjovs analyses van wat er in het heden en verleden op allerlei terreinen misging – in de theoretische kwesties alsook waar het moreel van de mensen in geding is – waarschijnlijk de grondigste en scherpzinnigste is geweest sinds Lenin, maar benadrukt dat ze binnen de perken van het leninisme bleven. De vraag bleef of hij daarbuiten kon gaan en of hij dat wel wenselijk vond. Achteraf vermoedt Tsjernjaev dat Gorbatsjov de leer van Lenin hoe dan ook niet echt los wilde laten. In dat verband herinnert hij zich dat na Gorbatsjovs aantreden een aantal verwaagde en bijna vergeten begrippen als 'bolsjewiki' in de terminologie van de partij weer tot leven werden gebracht en wel in de betekenis van 'weldoeners voor het volk'.

Gorbatsjov verkondigde bij zijn aantreden als leider van de CPSU met langdurig en krachtig bazuin-geschal dat hij streefde naar 'perestrojka', een verzamelbegrip voor vaag geformuleerde hervormingen van de Sovjeteconomie. Deze hervormingen moesten worden gekoppeld aan een daarvoor benodigde democratisering van de wijze waarop partij en staat functioneerden, vooraf gegaan door 'glasnost', opener en eerlijker voorlichting.

Om daadwerkelijk een einde te kunnen maken aan de verlam-

B O E K E N

mende commandostructuur in de economie en in de overheidsorganen was een democratische rechtstaat vereist. De fundamentele fout die Gorbatsjov maakte, was, zo concludeert Tsjernjaev, dat hij te laat inzag dat een partij als de CPSU, opgebouwd en bang gemaakt door Stalin, niet in staat was te functioneren als een normale, democratische politieke partij. Toen hij dat moest toegeven, zei Gorbatsjov geen andere keus te hebben dan algemeen secretaris van de CPSU te blijven om de 'colossus van conservatisme' in bedwang te houden.

Begin 1989, vier jaar na de aankondiging van de 'perestrojka', die nog altijd niet tot overtuigende verbeteringen had geleid, veronderstelde Tsjernjaev dat het nog steeds mogelijk was een sprong vooruit te maken. Maar hij moest later constateren over Gorbatsjov: 'Hij wist wat we achter ons moesten laten. Hij begon te beseffen dat hij niet ver zou komen als hij op Lenin zou blijven steunen.' Maar de vraag was op welk ander ideeëngoed men zich kon baseren. Tsjernjaev: 'Humanistische waarden waren zeer belangrijk als teken van een nieuwe politieke oriëntatie. Voor de praktische politiek was echter meer nodig. En niemand wist waar men op af moest of hoe men er kon komen, onze experts het allerminst. Ze waren bevreesd onze 'socialistische identiteit' op te geven, die ons tot een 'supermogendheid' had gemaakt en het ons mogelijk had gemaakt op voet van gelijkheid te praten met de Verenigde Staten – zelfs over de 'nieuwe wereldorde'. Gorbatsjov deelde deze angst.'

Arbeidersaristocratie

Tsjernjaev en Jakovlev werden al maar ongeruster over de restanten van de oude ideologie bij Gorbatsjov die een vertekende blik op de werkelijkheid gaven. Dat bleek bijvoorbeeld uit zijn respect voor 'vertegenwoordigers van de arbeidersklasse' in de partij – in feite een schaamteloos verweerde 'arbeidersaristocratie', die altijd de hand boven het hoofd werd gehouden. Het uitblijven van de breuk met het marxisme-leninisme – de religie waarmee heel de geprivilegieerde bureaucratische bovenlaag in partij en staat ideologisch bijeen werd gehouden – maakte dat Gorbatsjov de gevangene bleef van deze 'nomenklatoera' die alle hervormingen blokkeerde die haar bevoorrechte posities zouden kunnen aantasten.

Gorbatsjovs voornemen de 'perestrojka' onder leiding van de partij te laten doorvoeren veroorzaakte veel verwarring, lokte sabotage uit en bracht voor het dagelijks leven van de bevolking voornamelijk verslechtingen met zich mee. Daardoor vervloog niet alleen de hoop op democratisering waar dissidenten als Sacharov naar streefden, maar verloor Gorbatsjov ook het vertrouwen van degenen in het partij kader die zich voor zijn vernieuwingsplannen inzetten.

Naïef internationalisme

Gorbatsjovs positie werd onhoudbaar toen hij bovendien vasthield aan zijn naïef Sovjet-internationalisme, zijn volslagen onbegrip voor elk vanzelfsprekend, in eigen taal en cultuur, geschiedenis en tradities geworteld nationalisme – niet alleen in de door de Sovjetu-

nie gewelddadig geannexeerde Baltische landen maar al evenzeer onder het Russische volk waar het 'Naar de hel met alle anderen, we hebben genoeg aan onszelf,' een steeds vaker voorkomende gedachte werd. De behoeften zich uit de bovenationale structuur van de Unie van Socialistische Sovjet Republieken te bevrijden konden niet langer worden genegeerd of onderdrukt.

Een panisch aandoende Tsjernjaev trachtte de situatie in zijn dagboek samen te vatten: 'het belangrijkste is dat de mythen van de samenleving verloren zijn gegaan, de planeconomie op zijn laatste benen loopt, het denkbeeld socialisme vervluchtigt, er geen ideologie meer bestaat, het federatief imperium uiteenvalt, de partij die haar plaats als heersende macht heeft verloren in verwarring is, het gezag van de regering op instorten staat en er niets en iemand is om dat op te vervangen. De chaos breekt uit...'

Jakovlev hield Gorbatsjov begin 1990 voor dat de voornaamste obstakels voor zijn hervormingspogingen het Politiek Bureau en het Centraal Comité waren. Hij beval hem aan zich, voor de op handen zijnde vergadering van het Centraal Comité waar de oude garde waarschijnlijk veld zou winnen, op de televisie rechtstreeks tot het volk te richten en zelf de volle verantwoordelijkheid te nemen voor een program van urgente maatregelen: het land aan de boeren, de fabrieken aan de arbeiders, echte onafhankelijkheid aan de republieken, afschaffing van het machtsmonopolie van de CPSU, een meerpartijensstelsel, terugtrekking uit Oost-Europa, aanvaar-

B O E K E N

ding van leningen van het Westen, meer vrijheid voor particuliere ondernemers.

Tsjernjaev waarschuwde Gorbatsjov tevergeefs dat diens stelregel ook met de oude garde in de partij 'eendrachtig' te blijven optreden de aansluiting van de Sovjetmaatschappij bij de moderne wereldbeschaving zou doen mislukken.

Brek met Jeltsin

Inmiddels wreekte zich op het binnenlandse front de kolossale blunder die Gorbatsjov beging door van Boris Jeltsin, een man die bij het doorvoeren van zijn 'perestrojka' een belangrijk bondgenoot had kunnen zijn, een formidabele, onoverwinnelijke tegenstander te maken. Het was Gorbatsjovs initiatief geweest deze districtssecretaris van Sverdlovsk, die groot vertrouwen bij de bevolking had weten te verwerven met zijn onorthodoxe maar succesvolle aanpak van de regionale problemen, de leiding in het gebied Moskou toe te vertrouwen en in het Politiek Bureau op te nemen om zo de hervormingen krachtiger door te kunnen zetten. Hij liet hem echter kort daarop alweer vallen als een baksteen, toen bleek dat bij Jeltsin de kruiperigheid ontbrak die in het Politiek Bureau 'eensgezindheid' verzekerde en hij zijn meningen niet prijs gaf omdat ze niet meteen strookten met die van de anderen. De oude garde kreeg door dat Jeltsins aanpak de privileges van de gevestigde orde in Moskou bedreigde en verwijderden hem zonder verzet van Gorbatsjov uit zijn functies.

Na deze breuk met Jeltsin kon

Gorbatsjov nog slechts achter de feiten aanlopen. Jeltsin wist zich bij de verkiezingen in Moskou met tachtig procent van de stemmen een onaantastbare positie te verwerven. De partijtop was niet meer in staat te verhinderen dat hij eerst werd verkozen tot voorzitter van het parlement van de Russische Federatie. Met mensen als de alom gerespecteerde dissident Sacharov bepleitte ook hij de afschaffing van het in de Sovjetgrondwet vastgelegde machtsmonopolie van de CPSU en de mogelijkheid van een meerpartijensysteem. Op het eerstvolgende CPSU-congres legde hij voor de tv-camera's in volle openbaarheid de groot opzien barend verklaring af dat hij de partij verliet – op zich al een aanslag op het machtsmonopolie van de CPSU en als zodanig ook bedoeld. Pas daarna werd bekend dat Jeltsin zich tamelijk laat had aangemeld als partijlid, in 1960, en om te kunnen worden toegelaten in de daarbij vereiste autobiografie had verzwegen dat hij uit een boerenfamilie van onteigende en verdreven koe-lakken stamde.

Het waren stappen op de weg naar het moment waarop Jeltsin in de meer dan duizendjarige geschiedenis van Rusland het eerste door verkiezingen aangewezen staatshoofd werd. Tekenend voor de beperkingen van Gorbatsjovs democratische gezindheid was dat hij voor deze ingrijpende veranderingen weinig waardering opbracht.

Tegen alle waarschuwingen in bleef hij steunen op conservatieve apparatsjiks. Het waren juist deze door hemzelf benoemde politieke kompanen in het Politiek Bureau

en de machtscentra van de Sovjetstaat die in de zomer van 1991 door middel van een putsch een eind wilden maken aan alle hervormingen en de oude machtsstructuur wilden herstellen.

Jeltsin was degene die hun manoeuvres doorkruiste en de prille vormen van de Russische democratie wist te redden. Gorbatsjov de man die ook na de mislukking van de putsch afstand bewaarde van degenen die in de straten van Moskou hun leven waagden om de staatsgreep de kop in te drukken. Jeltsin stelde het voor de hand liggende probleem aan de orde: de opheffing van het machtsmonopolie van de CPSU. Gorbatsjov verzette zich daar zelfs op dat ogenblik nog tegen. Er werd hem toen nog slechts ruimte gelaten voor een rol bij de afhandeling van de formaliteiten van de opheffing van de Sovjetunie en naar de uiteenzetting die hij bij die gelegenheid dacht te geven weigerde men te luisteren.

Gorbatsjov was op zijn hoge post terechtgekomen dankzij een besluit van een handjevol 'mastodonten van de macht' uit het voorbijge tijdperk. Jeltsin was de uitverkorene voor de kiezers. De hoop van de algemeen secretaris van de CPSU, dat zulke sprekende feiten het volk ontgaan bleek vergeefs – uiteraard, en gelukkig maar, kan men zeggen.

Verboden lektuur

Onthullend voor het politieke en intellectuele klimaat in de oude Sovjettop zijn enkele details over de weg waarlangs de nieuwe, bijna almachtige leider van partij en staat, begon te beseffen dat er iets mis was met de decennialang van

B O E K E N

staatswege voorgeschreven beelden van de geschiedenis van het Sovjetregiem en de wijze waarop het volk eronder leefde. Het was Gorbatsjovs lectuur van de verboden en vervolgte, ondergronds verschijnende *samizdat*, die hem voor het eerst de ogen opende voor ernstige maar hem onbekend gebleven misstanden in de Sovjetstaat; alsmede het feit dat een Amerikaanse historicus de Sovjet-leider persoonlijk een exemplaar toezond van de biografie die hij had geschreven van de tijdens Stalins zuiveringen ter dood gebrachte partijleider Boecharin. Gorbatsjov las het als vakantielectuur in 1987 – het bracht hem er toe zich te verdiepen in documenten en historische studies die onder het Sovjetbewind alleen voor de machthebbers toegankelijk waren. Vervolgens gaf hij zijn meest naaste medewerkers opdracht om nieuwe interpretaties te bedenken van wat in de Sovjetunie onder 'socialisme' werd begrepen.

Tsjernjaev gaat er van uit dat

Gorbatsjov zijn socialistische gedachtengoed prijs gaf in 1990. Dat hij het jaar daarna aan het congres van de CPSU toch een democratisch socialistische versie van het CPSU-program voorlegde – zonder daarin mogelijkheden te openen voor een meerpartijensysteem – schrijft Tsjernjaev toe aan politiek opportunisme. Gorbatsjov trachtte zodoende althans een deel van de partij te kunnen behouden voor zijn pogingen de mislukte 'perestrojka' alsnog op gang te krijgen door een in de Sovjetunie ongekend presidentschap in te voeren, uitgerust met ruime bevoegdheden. Een machtspositie die hij reserveerde voor zichzelf – opnieuw zonder de risico's van verkiezingen te hoeven lopen.

Gorbatsjovs grote historische verdiensten zijn duidelijk: hij zette als eerste Sovjetleider een koers uit die metterdaad was gericht op ontwapening en wereldvrede, hij zette de ontmanteling van de dictatuur in door ongekende vrijheid van meningsuiting toe te staan en door te weigeren geweld te ge-

bruiken tegen opstandige nationale en sociale verzetsacties. Door de kern van de hem vertrouwde ideologie van het Sovjet-communisme niet op te geven, bleef hij in een impasse die hij, ook als vrij man, nooit openlijk en duidelijk gemotiveerd heeft verlaten.

In zijn laatste in ons land gepubliceerde boek – *Mijn Rusland* (Amsterdam, 1999) – houdt hij de pauwestaart van zijn eigen 'nieuw denken' breed uitgewaaierd over-eind en blijft hij steken in een vrij megalomaan beeld van zijn rol in het wereldgebeuren. Voor zover hij enige ideologische Sovjetveren afschudt geschiedt dat oppervlakkig en vrij onopvallend. Van waardering voor wat anderen verrichtten om tot de ommekeer in de buitenlandse politiek van de Sovjetunie en afschaffing van het dictatoriale systeem te komen is geen sprake – al het goede moest, zo lijkt het, toch altijd aan partijleiders te danken zijn.

GER VERRIPS
Schrijver

